

De uiteenzetting van Jacco Pekelder over de beeldvorming van het 'andere Duitsland', de DDR, betreft een heruitgave van een artikel uit 1996. Het mondt uit in de vaststelling, dat de Nederlanders na de erkenning van de DDR in 1973 steeds meer tot de conclusie kwamen dat achter het IJzeren Gordijn een Duitse bevolking bestond, waarop dezelfde vooroordelen en stereotypen van toepassing waren die al toegeschreven werden aan de inwoners van de West-Duitse bondsrepubliek.

In twee afsluitende bijdragen gaan Horst Lademacher en Monika Labusch in op de problematische gevolgen die het jaarlijkse herdenken door de Nederlandse bevolking van de gebeurtenissen tijdens de bezettingsperiode 1940-1945 op 4 en 5 mei hebben op de bilaterale relatie tussen Nederland en Duitsland. Beiden benadrukken dat (vooral) de dodenherdenking op 4 mei sterk de nadruk legt op identificatie van het buurland Duitsland met het nazibewind en vooral de ontwikkeling van de naoorlogse democratische staat wegdrukt. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt door de eenzijdige aandacht die in het onderwijs gegeven wordt aan deze zwarte periode. Volgens Labusch is de uitkomst van het Clingendael-onderzoek van 1993 dan ook helemaal niet verwonderlijk.

De indruk ontstaat dat de afwerking van het boek toch een haastklus geworden is. Anders is bijvoorbeeld het aanzienlijke aantal taalfouten, met soms hilarische effecten (33: 'ontwateringsluizen'), moeilijk te verklaren. Ook feitelijke onjuistheden (48: de Troonrede van 1959 werd door de koningin niet voorgelezen namens een zuiver confessioneel kabinet — van de toenmalige ministersploeg onder leiding van J. E. de Quay maakten wel degelijk ook VVD-ministers deel uit) hadden wellicht voorkomen kunnen worden. Datzelfde geldt voor zaken als het gebruik van hetzelfde citaat (229 en 254) of dezelfde schematische weergave (186 en 215) op twee plaatsen in het boek. Daarbij had de toevoeging van een personen- en onderwerpenregister de vele waardevolle informatie gemakkelijker toegankelijk en het boek bruikbaar kunnen maken. Ook de opmaker heeft slechts een marginale bijdrage geleverd. Zo is verzuimd zaken als het gebruik van aanhalingstekens, de annotatie en het weergeven van citaten te uniformeren. Door het gebruik van notnummers in afwijkende corpusgrootte raakt de bladspiegel zelfs regelmatig verstoord.

Al met al is het lastig om — teruggrijpend op de ambitieuze doelstelling — tot een juichend eindoordeel te komen. Wie aan een boek de functie toekent de relatie tussen landen te verbeteren, legt de lat ook wel erg hoog. Wat vooral resteert, is een verzameling artikelen over Nederland, Duitsland en de betrekkingen tussen deze landen, waarvan er een aantal op afzonderlijke titel toch zeker de moeite waard is.

A. van Kessel

R. Klooster, *Groninger godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (Dissertatie Groningen 2001, FA-reeks nr. 913; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, 420 blz., €24,95, ISBN 90 6171 913 5).

Niet de leer maar de Heer telt, luidt ietwat kort door de bocht geformuleerd de belijdenis van de Groninger richting die tussen 1830 en 1870 de Nederlandse Hervormde kerk veelszins domineerde. Zij was pastoraal gericht en evangelisch getoonzet en had in de Groninger hoogleraren P. Hofstede de Groot, J. F. van Oordt en L. G. Pareau een aantal vooraanstaande theologen en voormannen, goede leermeesters en netwerkers par *excellence*. De Groningers verzetten zich tegen de oud-liberale rationalistische theologie van de voorgaande generatie en wilden met *Waarheid in Liefde* daar een reveilbeweging tegenover stellen. Weldra moesten zij

zich trouwens minstens zo zeer kanten tegen de orthodoxe confessionele ervaring als de opkomende neo-rationalistische moderne richting.

De titel van de dissertatie van Klooster vraagt enige toelichting. Het belangrijkste resultaat van zijn onderzoek is zijn analyse en beschrijving van de aanhang van de Groninger godgeleerdheid onder de Friese predikanten. Inclusief hun gedachtegoed en organisatie. Of de Groninger theologie ook het gewone kerkvolk beïnvloedde blijft echter onbekend. Want er bestond in de negentiende eeuw een duidelijke afstand tussen de predikantenstand en het kerkvolk, en of de gemeenten hun gemeenten volgden is zeer de vraag.

De aanhang van de Groninger richting onder de Friese hervormde predikanten was overigens aanzienlijk, oplopend van 43 procent in 1840 tot 67 in 1860. Die groei voltrok zich ten koste van de oud-liberale richting, die in 1840 45 procent omvatte maar dertig jaar later feitelijk verdwenen was. Na 1860 moesten de Groningers overigens geleidelijk aan plaats maken voor orthodoxie en modernisme. Zodat in 1900 nog slechts 25 van de 238 Friese predikantsplaatsen bekleed werden door 'evangelische' predikanten, zoals de Groningers zich in Friesland bij voorkeur noemden, tegenover 122 orthodoxen en 91 moderneren.

Dominees kan men etiketteren aan de hand van lidmaatschappen, publicaties en aanverwante gegevens, zoals Klooster met veel ijver en redelijk resultaat bewijst. Lastiger is de opgave, de bloei en ondergang van deze stromingen te verklaren. Waarom kreeg deze gemeente een Groninger als predikant en een andere niet? En wanneer en voor hoelang? Is er een relatie tussen de groei van de ene richting en de daling van een andere? Om nog maar te zwijgen over de vraag, of de richting van de predikant iets zegt over de ligging van zijn gemeente.

Predikanten werden immers niet beroepen door de gemeente, zeker niet in Friesland, maar door collatoren of floreenplichtigen, grondbezitters die kerkelijke goederen beheerden. Gewoonlijk wordt gedacht, dat de floreenplichtigen liberale predikanten aantrokken: oud-liberalen, Groningers of moderneren, maar zeker geen orthodoxen. Klooster bestrijdt die stelling en wijst op de benoeming van orthodoxe predikanten onder het floreenstelsel; diverse floreenplichtigen pleegden kennelijk overleg met kerkvoogden en kerkenraad. Hij meent dan ook dat de Groningers in Friesland niet hun dominante positie aan het floreenstelsel te danken hadden. Hij wijst ten bewijze ook nog op de actieve bijdrage van diverse Groningers aan de heftige strijd tegen het floreenstelsel die volgens hem geen richtingenzaak was. Helemaal overtuigend is zijn betoog niet, want ook hij moet een relatie melden tussen de daling van de Groningers in het predikantenbestand ten gunste van orthodoxen en ethischen na de invoering van de kerkelijke kiescolleges. De kwestie van de richting van de diverse kerkelijke gemeenten en hoe die in de loop van de tijd ofwel onveranderd bleef danwei van kleur verschoot, en waardoor dan, is echter zeker nog niet volledig opgelost. De beide hoofdstukken waarin Klooster de Groningers confronteert met de confessionelen en moderneren, gaan daar helaas niet verder op in; die handelen vooral over de polemiek tussen beide stromingen. De Doleantie valt uiteraard buiten het bestek van Kloosters onderzoek, maar lijkt voor het verstaan van de richtingstrijd noodzakelijk.

De getsalmatige invloed van de Groningers (niet alleen onder hervormde predikanten overigens, ook veel doopsgezinde voorgangers geraakten onder hun invloed) is overigens niet het enige onderwerp van Kloosters studie. Hij geeft ook aan, hoe die beweging zich in Friesland verspreidde. Dat geeft inzicht in de onderlinge relaties onder de Friese predikanten. Klooster wijst in dat kader op het Fries Godgeleerd Gezelschap en zijn kortstondige periodiek *Wessel Gansfort*. En hij gaat uitvoerig in op de opvattingen en doelstellingen van de Friese Groningers. Zij wilden immers een reveil, een evangelische opwekking die de massa moest bereiken om die te kerstenen en te beschaven. Een praktisch christendom wilden zij, en dat streven had invloed op hun prediking, catechese en pastoraat. Opvallend was het sociale werk van W. C. van der

Zwaag onder de veenarbeiders te Zwaagwesteinde, maar ook anderen waren actief in inwendige zending, onderwijs en sociale opheffing.

Kloosters studie leert dus, hoe de Groninger beweging georganiseerd werd en aanhang in de Friese predikantenstand verwierf. Zij vormt een bijdrage tot het verstaan van de richtingenstrijd en een bouwsteen tot het verstaan van de relatie tussen de kerkelijke organisatie en het geloof van het kerkvolk in Friesland in de negentiende eeuw.

G. J. Schutte

A. L. Kort. *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2001, Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXXIV; Hilversum: Verloren, 2001, 516 blz., €38,91, ISBN 90 6550 436 2).

De afgelopen vijftien jaar heeft geschiedschrijving van de armenzorg een heroriëntatie ondergaan. De oude, vaak sterk moraliserende benadering, die weinig kritisch omging met eigentijdse bronnen, heeft plaatsgemaakt voor nieuwe vraagstellingen die het onderzoek stimuleerden. Het proefschrift van Albert Kort (Erasmusuniversiteit, promotor prof. dr. H. van Dijk), past in deze gestage stroom. Het meeste onderzoek, zowel in Nederland als daarbuiten, concentreerde zich, zoals Kort terecht opmerkt, tot nu toe op de vroeg-moderne periode en op de stedelijke armenzorg. Met name de twintigste eeuw, waarin de traditionele armenzorg verdween en de kerken de fakkel overdroegen aan de overheid, werd nog maar weinig bestudeerd. Mede daarom koos de auteur voor een echt ruraal gebied en liet hij zijn studie doorlopen tot 1940.

Kort, die sedert 1983 werkzaam is als leraar geschiedenis aan het Goese Lyceum, koos Zuid-Beveland als studieobject. Voor negen plattelandsgemeenten rond Goes onderzocht hij voor een tamelijk lange periode — in de ondertitel wordt aangegeven 1850-1940, maar hij begint in feite al in 1800—hoe de armoede zich ontwikkelde, welke mensen arm waren, hoe de armenzorg functioneerde, waaruit de zorg bestond, uit welke sociale lagen de armbestuurders kwamen, hoe de kerkelijke en de burgerlijke armenzorg zich tot elkaar verhiielden en welk sociale politiek de gemeentebesturen voerden. Aan dit alles gaat een hoofdstuk over de demografische, economische en sociale ontwikkeling van Zuid-Beveland vooraf.

Zuid-Beveland was en bleef een gebied waar bijna iedereen voor zijn bestaan afhankelijk was van de landbouw. Er ontwikkelde zich, ook in Goes, geen industrie en alleen in Yerseke zorgde de oester- en mosselcultuur voor enige dynamiek, maar na 1890 stakte ook hier de groei van de werkgelegenheid. Het waren de boeren die de baas waren en dat veranderde tot 1940 nauwelijks. Zij zaten in de gemeenteraad, in de kerkenraad, die hier meestal gecombineerd was met de diaconie, en in de kerkvoogdij. Politieke stromingen zoals het socialisme en het progressieve liberalisme konden in dit klimaat niet gedijen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de organisatie van de armenzorg tot na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderde. Als er al wat veranderde was dit onder druk van externe factoren zoals de grote depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw die de gemeentebesturen noopte zich aan te sluiten bij de rijkssteunregeling. Evenals in de meeste andere delen van Nederland nam ook in Zuid-Beveland na 1850 de armoede af. Ook hier trok de kerkelijke armenzorg zich al in de negentiende eeuw terug. De diaconieën beperkten zich tot het verstrekken van naar verhouding hoge uitkeringen aan een kleine groep van alleenstaanden, ouderen en weduwen. De valide werklozen werden doorverwezen naar het burgerlijk armbestuur. De bereidheid om aan de diaconie te geven middels legaten en collecten nam voortdurend verder af.